FIL-PRIM'AWLA TAL-QORTI ĊIVILI

(Sede Kostituzzjonali)

IMĦALLEF

ONOR. JOSEPH R. MICALLEF LL.D.

ILLUM, il-Ħamis, 14 ta' Frar, 2019

Kawża Numru 13(Kost.)

Rik. Nru. 52/17JRM

James **FENECH** u Dorothy Fenech

vs

TABIB PRINĊIPALI TAL-GVERN u l-Avukat Ġenerali

Il-Qorti:

Rat ir-Rikors imressaq fil-5 ta' Lulju, 2017, li bih u għar-raġunijiet hemm imfissra r-rikorrenti talbu li din il-Qorti ssib li, fir-rigward ta' kull wieħed u waħda minnhom, (i) seħħ ksur tal-jedd fundamentali tagħhom għall-ħarsien tal-ħajja u li ħajjithom ma titqegħidx f'perikolu bla bżonn, għall-finijiet tal-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni tar-Repubblika ta' Malta (aktar 'il quddiem imsejħa "il-Kostituzzjoni") u kif ukoll l-artikolu 2 tal-Konvenzjoni (Ewropeja) għall-Protezzjoni tad-Drittijiet tal-Bniedem u tal-Libertajiet Fundamentali (aktar

'il quddiem imsejħa "il-Konvenzjoni"); (ii) seħħ ksur tal-jedd fundamentali tagħhom għall-ħarsien tal-ħajja privata tagħhom u tal-familja tal-individwu, għall-finijiet tal-artikolu 8 tal-Konvenzjoni, f'dak li għandu x'jaqsam mal-kwalità tal-ħajja tagħhom; (iii) seħħ ksur tal-jedd fundamentali tagħhom għall-ħarsien tal-ħajja privata tagħhom u tal-familja ta' l-individwu, għall-finijiet tal-artikolu 8 tal-Konvenzjoni, f'dak li għandu x'jaqsam mad-dritt tagħhom li jkunu nfurmati dwar il-perikli marbuta ma' (l-użu ta') l-*asbestos*; (iv) tikkwantifika kumpens xieraq bħala rimedju għall-ksur tal-jeddijiet fundamentali mġarrbin minnhom ilkoll jew liema minnhom, (v) tillikwida l-kumpens xieraq minħabba dan il-ksur; u (vi) tordna li l-ammont hekk likwidat bħala rimedju pekunjarju jitħallas lilhom individwalment;

Rat id-degriet tagħha tas-6 ta' Lulju, 2017, li bih ordnat in-notifika lill-intimati u qiegħdet il-kawża għas-smigħ tad-5 ta' Ottubru, 2017;

Rat it-Tweġiba mressqa mill-intimati Tabib Ewlieni tal-Gvern u l-Avukat Ġenerali fil-25 ta' Lulju, 2017, li biha laqgħu għall-azzjoni tar-rikorrenti billi ċaħdu l-allegazzjonijiet u l-pretensjonijiet tar-rikorrenti għax qalu li r-rikorrenti jridu juru li missierhom Joseph Fenech tassew kien espost għall-*asbestos* waqt il-qadi tax-xogħol tiegħu fit-Tarzna u li kien minħabba f'hekk li ntlaqat mill-marda terminali tiegħu u mhux minħabba ċirkostanzi oħrajn li ma għandhomx x'jaqsmu max-xogħol tiegħu. Jiċħdu b'qawwa li huma jew min minnhom qatt qiegħed il-ħajja ta' xi wieħed mir-rikorrenti f'xi periklu jew li ċaħħduhom mill-jedd għal ħajjithom, u għalhekk jisħqu li, safejn l-azzjoni attriċi tintrabat ma' ksur tal-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni jew l-artikolu 2 tal-Konvenzjoni, it-talbiet attriċi ma għandhomx jintlaqgħu. Dwar l-ilment tar-rikorrenti li ċ-ċirkostanzi tal-kundizzjoni ta' Joseph Fenech ġabitilhom ksur tal-jedd tagħhom għall-jedd tagħhom għall-privatezza u t-tgawdija tal-familja skond l-artikolu 8 tal-Konvenzjoni, l-intimati jgħidu li la l-imsemmi artikolu jisħqu li huma qatt ma ndaħlu bl-ebda mod jew ħadu xi miżuri biex jikkomprometu jew ifixklu l-ħajja privata tar-rikorrenti. Għall-kuntrarju, jisħqu li hekk kif il-Gvern Malti għaraf l-effetti ħżiena tal-*asbestos*, ħa l-miżuri meħtieġa, magħduda bidliet fil-liġijiet rilevanti, biex jindirizza l-problemi kawżati mill-imsemmi materjal fost il-ħaddiema tat-tarznari. B'żieda ma' dan, minkejja li għal żmien twil l-*asbestos* kien użat f'għadd ta' prodotti li jidħlu fid-djar u meqjus bħala wieħed mll-aqwa materjali għall-insulazzjoni, malli beda jkun magħruf x'riskji kien hemm bl-użu tiegħu, il-Gvern kien ħa miżuri wiesgħa fuq medda ta' snin biex ineħħi l-*asbestos* minn postijiet pubbliċi biex iwarrab xi ħsara li setgħet tiġri lill-popolazzjoni: dan kien proċess li kien jitlob żmien sostanzjali u ma setax jitneħħa f'tebqa t'għajn;

Rat ix-xhieda mressqa mill-partijiet, magħduda dik dokumentali;

Rat id-degriet tagħha tal-5 ta' Diċembru, 2017[1], li bih u fuq talba magħmula mir-rikorrenti waqt is-smigħ ta' dakinhar, ordnat li l-atti tal-kawża fl-ismijiet "*Carmena Fenech et vs Chairman tal-Malta Drydocks noe et*"[2] jinġabu quddiemha biex il-provi li tressqu fl-atti ta' dik il-kawża jservu bħala parti mill-provi f'din ukoll;

Rat in-Nota mressqa mill-intimati fid-29 ta' Jannar, 2018[3], b'indikazzjoni tal-provi mill-atti tal-kawża fuq imsemmija li din il-Qorti ntalbet tieħu konjizzjoni tagħhom;

Rat id-dikjarazzjoni magħmula waqt is-smigħ tat-22 ta' Marzu, 2018[4], mill-avukat difensur tar-rikorrenti għall-istess għan;

Rat in-Nota ta' Sottomissjonijiet imressqa mir-rikorrenti fid-9 ta' April, 2018[5];

Rat in-Nota ta' Sottomissjonijiet imressqa mill-intimati Tabib Prinċipali tal-Gvern u Avukat Ġenerali fl-24 ta' April, 2018[6], bi tweġiba għal dik tar-rikorrenti;

Semgħet is-sottomissjonijiet ulterjuri tal-avukati tal-partijiet;

Rat l-atti kollha tal-kawża;

Rat id-degriet tagħha tal-15 ta' Mejju, 2018, li bih ħalliet il-kawża għas-sentenza;

Ikkunsidrat:

Illi din hija azzjoni dwar ilment ta' ksur tal-jedd fundamentali għall-ħajja u tal-jedd għar-rispett tal-ħajja privata u tal-familja. Ir-rikorrenti huma wlied persuna li nħakmet minn marda qerrieda u li għal xi snin kienet taħdem fit-Tarzna ta' Malta. Minħabba li, waqt li kien għadu impjegat mal-imsemmija kumpannija bħala "*boiler-maker*", missierhom kellu jitlaq l-impieg għaliex laqtitu marda terminali b'kanċer ("*malignant mesothelioma*"), u dan minħabba li kien espost għall-*asbestos* waqt il-qadi ta' xogħolu. Jgħidu li, minħabba li l-awtoritajiet naqsu li jagħtuh ħarsien u tagħrif f'waqtu biex jilqa'

[1] Paġ. 18 tal-proċess
[2] Ċitazz. Nru. 1427/97PS (maqtugħa definittivament mill-Qorti tal-Appell fit-3.12.2010)
[3] Paġ. 46 tal-proċess
[4] Paġ. 51 tal-proċess
[5] Paġġ. 52 sa 64 tal-proċess
[6] Paġġ. 65 sa 72 tal-proċess

għall-ħsara li ġġib l-espożizzjoni tal-*asbestos*, ġarrab l-imsemmija marda li ġabitlu ħsara li ma tgħaddix u li laqtitilhom ilkoll b'mod sħiħ, qawwi u effettiv il-kwalità ta' ħajjithom, u mhux biss ta' missierhom il-vittma diretta tal-marda. Għalhekk, qegħdin jitolbu li l-Qorti ssib li huma ġarrbu ksur tal-jeddijiet fundamentali tagħhom dwar ħarsien għal ħajja tagħhom u dwar ħarsien li ħajjithom ma titqegħidx f'periklu u dwar il-jedd tagħhom għar-rispett tal-ħajja privata tagħhom u tal-familja. Jitolbu r-rimedju xieraq tal-kumpens u l-likwidazzjoni tad-danni;

Illi l-intimati Tabib Prinċipali (Saħħa Pubblika) u Avukat Ġenerali laqgħu għall-azzjoni tar-rikorrenti billi ċaħdu l-allegazzjonijiet u l-pretensjonijiet tar-rikorrenti għax qalu li r-rikorrenti jridu juru li missierhom tassew kien espost għall-*asbestos* waqt il-qadi tax-xogħol tiegħu fit-Tarzna u li kien minħabba f'hekk li ntlaqat mill-marda terminali tiegħu u mhux minħabba ċirkostanzi oħrajn li ma għandhomx x'jaqsmu max-xogħol tiegħu. Jiċħdu b'qawwa li huma jew min minnhom qatt qiegħed il-ħajja ta' xi wieħed mir-rikorrenti f'xi periklu jew li ċaħħduhom mill-jedd għal ħajjithom, u għalhekk jisħqu li, safejn l-azzjoni attriċi tintrabat ma' ksur tal-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni jew l-artikolu 2 tal-Konvenzjoni, it-talbiet attriċi ma għandhomx jintlaqgħu. Dwar l-ilment tar-rikorrenti li ċ-ċirkostanzi tal-kundizzjoni ta' missierhom ġabitilhom ksur tal-jedd tagħhom għall-jedd tagħhom għall-privatezza u t-tgawdija tal-familja skond l-artikolu 8 tal-Konvenzjoni, l-intimati jgħidu li la l-imsemmi artikolu jisħqu li huma qatt ma ndaħlu bl-ebda mod jew ħadu xi miżuri biex jikkomprometu jew ifixklu l-ħajja privata tar-rikorrenti. Għall-kuntrarju, jisħqu li hekk kif il-Gvern Malti għaraf l-effetti ħżiena tal-*asbestos*, ħa l-miżuri meħtieġa, magħduda bidliet fil-liġijiet rilevanti, biex jindirizza l-problemi kawżati mill-imsemmi materjal fost il-ħaddiema tat-tarznari. B'żieda ma' dan, minkejja li għal żmien twil l-*asbestos* kien użat f'għadd ta' prodotti li jidħlu fid-djar u meqjus bħala wieħed mll-aqwa materjali għall-insulazzjoni, malli beda jkun magħruf x'riskji kien hemm bl-użu tiegħu, il-Gvern kien ħa miżuri wiesgħa fuq medda ta' snin biex ineħħi l-*asbestos* minn postijiet pubbliċi biex iwarrab xi ħsara li setgħet tiġri lill-popolazzjoni: dan kien proċess li kien jitlob żmien sostanzjali u ma setax jitneħħa f'tebqa t'għajn;

Illi, bħala <u>fatti rilevanti li joħorġu mill-atti tal-kawża</u> jirriżulta li Joseph Fenech, missier iż-żewġ rikorrenti, twieled f'Mejju tal-1941. Daħal jaħdem fit-Tarzna ta' Malta f'Marzu tal-1959 u baqa' jaħdem f'dik l-ażjenda sa ma rtira qabel iż-żmien f'Jannar tal-1995[7]. Iżżewweġ lil Carmen imwielda Vella u minn dak iż-żwieġ twieldu ż-żewġ rikorrenti;

[7] Dok "A", f'paġ. 5 tal-atti tal-kawża 1427/97

Illi Fenech beda jaħdem bħala "*assistant boiler-maker*" fit-Tarzna ta' Malta sa minn Ottubru tal-1976 u baqa' f'dik il-kariga sa ma rtira taħt waħda mill-iskemi ta' rtirar qabel il-waqt li t-Tarzna kellha għall-ħaddiema tagħha[8];

Illi għall-ħabta tal-aħħar xhur tal-1993, Joseph Fenech beda juri sintomi ta' sogħla u qtugħ ta' nifs u, wara li kien riferut għall-poliklinika tal-Mosta, ntbagħat l-isptar għal aktar aċċertamenti[9]. Minn dawn deher li Fenech seta' kellu l-asbestożi. Madankollu, wara li tteħdulu kampjuni mill-pulmun tiegħu, ħareġ li kien inħakem mill-mesoteljoma b'kawża tal-*asbestos*. Minn dakinhar 'il quddiem ma kienx reġa' resaq lejn it-Tarzna għax-xogħol, fuq ordni tal-konsulent mediku tiegħu;

Illi Joseph Fenech miet fl-Isptar *Sir Paul Boffa* ta' ħamsa u ħamsin (55) sena fit-22 ta' Frar, 1997, bil-kawża tal-mewt tiegħu tkun identifikata bħala "*malignana mesothelioma with extensive pericardial involvement*"[10]. Dan kien konfermat minn awtopsja li saret fuq Fenech jumejn wara mewtu[11];

Illi dakinhar li miet, ir-rikorrenti kienu għadhom jgħixu d-dar mal-ġenituri tagħhom, imma kienu t-tnejn fl-impieg u jżommu 'l ommhom li, sa dakinar li miet żewġha, kienu jgħixu bil-pensjoni;

Illi f'Ġunju tal-1997, l-armla ta' Joseph Fenech u wliedu r-rikorrenti fetħu kawża għad-danni kontra t-Tarzna ta' Malta għall-kumpens minħabba l-mewt ta' Joseph Fenech minħabba li tqiegħed f'kuntat mal-*asbestos*. B'sentenza mogħtija mill-Prim'Awla tal-Qorti Ċivili fl-10 ta' Ottubru, 2008[12], u għar-raġunijiet hemm imfissra, it-Tarzna ta' Malta nstabet responsabbli għall-marda u l-mewt konsegwenzjali ta' Fenech u ikkundannata tħallas lill-atturi b'kumpens is-somma ta' mija u tlitt elef mija u erbatax-il euro u sebgħa u tletin ċenteżmi (€ 103,114.37). Dik is-sentenza, flimkien ma' oħra *in parte* li kienet ingħatat fl-istess kawża fis-6 ta' Diċembru, 2006[13], dwar il-kwestjoni tar-responsabbiltà, kienet konfermata mill-Qorti tal-Appell fit-3 ta' Diċembru, 2010;

Illi fil-5 ta' Lulju, 2017, ir-rikorrenti fetħu din il-kawża;

Illi l-kunsiderazzjonijiet ta' natura legali marbutin mal-każ imressaq mir-rikorrenti jitolbu li l-Qorti tqis l-ilmenti tar-rikorrenti fid-dawl tad-dispożizzjonijiet li jirrigwardawhom. Il-każ tar-rikorrenti jinbena fuq ksur ta' żewġ jeddijiet fundamentali tagħhom: (i) dak dwar il-ħarsien għad-dritt għall-

[8] Xhieda tar-rikorrenti Dorothy Fenech f'paġġ. 49 – 50 tal-atti tal-kawża 1427/97
[9] Xhieda ta' Dr Emanuel Farruġia f'paġġ. 138 – 141 tal-atti tal-kawża 1427/97
[10] Dok "1", f'paġ. 4 tal-proċess
[11] Ara Dokti "DF1" u "JD1", f'paġġ. 56 sa 61 u 133 – 7 tal-atti tal-kawża 1427/97
[12] Paġġ. 258 sa 272 tal-atti tal-kawża 1427/97
[13] Paġġ. 189 sa 209 tal-atti tal-kawża 1427/97

ħajja kemm taħt l-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni u kif ukoll taħt l-artikolu 2 tal-Konvenzjoni; u (ii) dak dwar il-ħarsien tal-ħajja privata u tal-familja taħt l-artikolu 8 tal-Konvenzjoni;

Illi f'din il-kawża, li bħalha tressqu mhux ftit f'dawn il-Qrati, l-intimati qajmu biss eċċezzjonijiet fil-mertu. Għalhekk, il-Qorti sejra tgħaddi mill-ewwel biex tqis l-ilmenti **fil-mertu tat-talbiet attriċi** u l-**eċċezzjonijiet fil-mertu** dwarhom;

Illi l-ewwel kawżali tal-azzjoni tar-rikorrenti hija li huma ġarrbu **ksur tal-jedd ta' ħarsien tad-dritt għall-ħajja** (l-ewwel talba attriċi). Huma jibnu dan l-ilment kemm fuq dak li jipprovdi l-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni u kif ukoll l-artikolu 2 tal-Konvenzjoni;

Illi għal dan l-ilment, l-intimati jilqgħu billi jgħidu li huma ma għamlu l-ebda ħaġa bi ħsieb li jġibu l-mewt ta' Fenech, ladarba qatt ma kien impjegat magħhom, u lanqas kienu b'xi mod jaħtu għal dik il-mewt. Iżidu jgħidu wkoll li jaqa' fuq ir-rikorrenti li juru b'mod tajjeb biżżejjed li l-qarib tagħhom tassew ħadem f'ambjent li fih kien jiġi f'kuntatt ma' u jmiss l-*asbestos* u li l-marda li ħakmitu u l-mewt tiegħu ġraw minħabba dak il-kuntatt fuq dak il-post tax-xogħol u li ma seħħewx b'xi kawża oħra;

Illi, safejn rilevanti għall-każ tallum, l-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni jipprovdi li "*(1) Ħadd ma jista' jiġi pprivat mill-ħajja tiegħu intenzjonalment ħlief fl-esekuzzjoni tas-sentenza ta' qorti dwar reat kriminali skond il-liġi ta' Malta li tiegħu jkun ġie misjub ħati.*" L-artikolu 2 tal-Konvenzjoni jipprovdi li "*(1) Id-dritt għall-ħajja ta' kulħadd għandu jiġi protett b'liġi. Ħadd ma għandu jiġi privat mill-ħajja tiegħu intenzjonalment ħlief fl-esekuzzjoni tas-sentenza ta' qorti wara li jiġi misjub ħati ta' delitt li dwaru tkun provduta mil-liġi din il-piena*";

Illi għalkemm mad-daqqa t'għajn jidher li t-termini tal-artikolu tal-Konvenzjoni huma usa' minn dawk tal-Kostituzzjoni, ma għandux ikun hemm dubju li t-tnejn li huma ndaqs iħarsu l-jedd għall-ħajja u jistgħu u għandhom jitfissru l-istess[14]. Għalhekk, il-Qorti sejra tqis l-ilment tar-rikorrenti taħt iż-żewġ dispożizzjonijiet flimkien;

Illi l-artikoli msemmija taħt din il-kawżali jitkellmu dwar il-ħarsien tal-persuna fil-ħajja tiegħu, li huwa meqjus bħala l-ogħla jedd għaliex jolqot il-qalba tat-tgawdija tal-jeddijiet li persuna jista' jkollha u li tista' tgawdihom biss u sakemm għadha ħajja. Huma artikoli li joħolqu kemm obbligazzjoni 'passiva'

---

[14] Ara P.A. Kost. LSO **15.1.2015** fil-kawża fl-ismijiet ***Jane Aġius vs Avukat Ġenerali et*** (riformata mill-Qorti Kostituzzjonali, imma mhux f'dan ir-rigward, b'sentenza mogħtija fl-**14.12.2015**)

fuq l-Istat (fis-sens li ma għandu jagħmel xejn biex iġarrab il-ħajja ta' persuna) u kif ukoll obbligazzjoni 'pożittiva' li l-Istat iwettaq jew iniedi miżuri ta' fejda li jħarsu l-ħajjiet tal-persuni u jinkorporaw ir-regola tal-proporzjonalità stretta[15] li tfisser li jaqa' fuq l-Istat dmir qawwi li jħares b'mod effettiv dak il-jedd u li l-eċċezzjonijiet għalih iridu jkunu eċċezzjonali u preskritti mil-liġi b'mod ċar. Huwa stabbilit li dawn l-obbligazzjonijiet 'pożittivi' jgħoddu wkoll fil-qasam tas-saħħa pubblika u tas-sigurtà pubblika, bl-Istat iwieġeb kemm għal għemejjel jew kif ukoll għal nuqqasijiet (omissjonijiet) ta' miżuri f'waqthom u ta' fejda f'dan ir-rigward[16]. Minħabba f'hekk, jidħol fis-seħħ l-aspett 'proċedurali' tal-obbligu tal-Istat li jħares ħajjet in-nies u li dan l-obbligu huwa maqtugħ għalih u awtonomu mill-obbligazzjoni sostantiva li taqa' fuq l-Istat f'każ ta' ksur tal-artikolu 2;

Illi huwa aċċettat ukoll li l-imsemmi artikolu tal-Konvenzjoni jgħodd ukoll fejn, għalkemm ma jkunx hemm telf tal-ħajja, jirriżultaw ċirkostanzi fejn ħajjet il-persuna tkun f'periklu imminenti jew inevitabbli[17];

Illi f'din il-kawża l-intimati jisħqu li r-rikorrenti ma ġarrbu l-ebda ksur tal-jedd tagħhom taħt dawn l-artikoli minħabba li huma (l-intimati) ma għamlu xejn b'rieda ("xjentement") biex Joseph Fenech ġralu li ġralu. Il-Qorti ma taqbilx li dan l-argument jissarraf f'nuqqas ta' ħtija jew ksur tal-obbligu tal-Istat Malti skond l-artikoli taħt eżami. Mit-tifsir li ngħata hawn fuq tal-firxa ta' responsabbiltà li l-artikoli relattivi jitfgħu fuq l-Istat, joħroġ ċar li ksur tal-jedd għall-ħarsien tal-ħajja jista' jiġri wkoll fejn l-istess Stat jonqos li jieħu miżuri ta' ħarsien xierqa u f'waqthom li jkunu ta' ġid għal dak il-ħarsien[18]. Dan mela jfisser li t-tħaddim tal-artikoli msemmija jgħodd ukoll meta jkun hemm nuqqasijiet min-naħa tal-awtorità pubblika li ma humiex tabilfors għemejjel pre-meditati jew bil-ħsieb speċifiku li jeqirdu l-ħajja jew is-saħħa ta' dak li jkun. Dan ġie mfisser li jgħodd ukoll fejn l-Istat messu kien jaf li tenħtieġ miżura ta' ħarsien u naqas li jagħmel dan f'waqtu jew b'mod xieraq[19];

Illi għalhekk, filwaqt li bħala regola l-prova li seħħ ksur tal-artikoli msemmija taqa' fuq min jallegaha u li dan jagħmlu fi grad xieraq ta' ċertezza, jista' jiġri li jkun jaqa' fuq l-Istat li juri li kien ħa l-miżuri xierqa biex jevita li jseħħ tali ksur ladarba l-persuna mġarrba jseħħilha turi li sabet lilha nnifisha f'qagħda li tinkixef jew tkun esposta għal xi periklu għal ħajjitha jew saħħitha[20];

---

[15] Ara. Q.E.D.B. (GC) **24.3.2011** fil-kawża fl-ismijiet ***Giuliani & Gaggio vs Italja*** (Applik. Nru. 23458/02) §§ 176 u 209

[16] Q.E.D.B. **13.9.2011** fil-kawża fl-ismijiet ***Trezpalko vs Polonja*** (Applik. Nru. 25124/09) § 23

[17] Q.E.D.B. **9.11.2010** fil-kawża fl-ismijiet ***Krivova vs Ukrajna*** (Applik. Nru. 25732/05) § 45

[18] P.A. Kost. JZM **31.1.2017** fil-kawża fl-ismijiet ***M'Grace Farruġia et vs Tabib Prinċipali tal-Gvern (Saħħa Pubblika) et*** (mhix appellata)

[19] Ara P.A. Kost. MH **23.11.2016** fil-kawża fl-ismijiet ***George Spiteri et vs Policy Manager tal-Malta Shipyards et*** (mhix appellata)

[20] W A Schabas The European Convention on Human Rights: A Commentary (OUP 2015) pġ. 123

Illi f'dan ir-rigward, l-intimati ma jidhirx li jikkontestaw wisq il-każ tar-rikorrenti dwar jekk inġabitx prova li l-marda tiegħu ġarrabha minħabba li kien jaħdem it-Tarzna. Huma jiffokaw aktar fuq jekk it-tmexxija tat-Tarzna ħaditx miżuri xierqa u f'waqthom biex tħares saħħet il-ħaddiema tagħha. Iżidu jgħidu li l-Istat ma jistax jitgħabba bir-responsabbiltà li joqgħod jgħasses fuq kull prinċipal biex jara x'għamla ta' xogħol jagħti lill-ħaddiema tiegħu, jew jekk ikunx qiegħed jesponihom għal ħsara f'saħħithom. Il-Qorti ma tistax toqgħod fuq dan l-argument. Fl-ewwel lok, għalkemm huwa minnu li l-użu tal-*asbestos* f'Malta (bħal f'bosta artijiet oħrajn avvanzati) kien fuq firxa wiesgħa ta' prodotti, kemm industrijali u wkoll domestiċi, il-kwestjoni li l-Qorti għandha quddiemha llum trid tqis jekk l-Istat ħax miżuri effettivi u f'waqthom malli sar magħruf xi ħsara jġib għall-bniedem l-*asbestos* u l-għabra tiegħu. Fit-tieni lok, huwa dmir impost mil-liġi fuq l-Istat li jara li jkun hawn liġijiet fejjieda u makkinarju ta' infurzar tagħhom, imqar fuq il-post tax-xogħol, fost liema infurzar wieħed isib dak fejn l-Istat irid jaċċerta li l-ħaddiema – kemm fis-settur pubbliku u wkoll f'dak privat – jaħdmu f'ambjent li ma jkunx ta' ħsara għal saħħithom. Fit-tielet lok, il-Qorti tqis li huwa kemmxejn ironiku li l-intimati jgħidu li l-Istat ma jistax jinżamm responsabbli għall-kundizzjonijiet tal-impieg tal-ħaddiema tat-Tarzna, meta għal bosta snin (ukoll rilevanti għall-każ ta' Joseph Fenech) it-tmexxija tagħha kien responsabbiltà statali jew parastatali. Fir-raba' lok, meta l-intimati jelenkaw għadd ta' liġijiet li kienu maħsuba biex jirregolaw l-*asbestos* u l-kundizzjonijiet tax-xogħol għal min jaħdem f'kuntatt ma' dak il-materjal, kienu qegħdin juru li l-Istat kien imissu jkun responsabbli u li dawn il-miżuri ma kinux iddaħħlu fis-seħħ mill-ewwel;

Illi l-intimati ressqu provi (meħudin ukoll minn proċeduri f'kawża oħra bħal din tallum) biex juru li t-Tarzna kienet tieħu l-passi kollha meħtieġa biex tħares lill-impjegati tagħha mill-periklu tal-*asbestos*[21]. Din il-Qorti, bħall-Qorti li quddiemha kienet ingħatat dik ix-xhieda, ma għandhiex dubju li kienet qamet kuxjenza dwar il-ħsarat li jġib miegħu l-kuntatt mal-*asbestos*, iżda dan ma jnaqqas xejn mill-fatt li għal bosta snin kellhom ikunu azzjonijiet sindakali f'isem il-ħaddiema li wrew li, minkejja dawk il-miżuri ta' ħarsien, kienu qegħdin jittieħdu rimedji effettivi biex il-ħaddiema ma jitniġġsux bl-għabra ta' dak il-materjal. Mhux hekk biss, imma ħareġ ukoll li t-Tarzna, f'isem il-ħaddiema tagħha, kienet ukoll ressqet pretensjonijiet ta' kumpens fil-konfront ta' klijenti tagħha li kienu jġibu f'Malta bastimenti b'xogħol fuq l-*asbestos*. Din il-prova hija waħda minn fost provi dokumentali oħrajn li tressqu fil-kawża li r-rikorrenti u ommhom kienu fetħu kontra t-Tarzna sewwasew għad-danni mġarrba[22];

[21] Ara Dokti "CS01", "GP01", "CS02" u "GP02", f'paġġ. 19 sa 40 tal-proċess
[22] Ara Dok "DF", f'paġ. 55 tal-atti tal-kawża 1427/97

Illi dwar jekk inġabitx prova li Joseph Fenech kien tassew intbagħat jaħdem f'ambjent li kien jikxfu għall-*asbestos*, il-Qorti ssib li r-rikorrenti jidher li ressqu biżżejjed provi biex dan il-fatt jissoddisfa lil din il-Qorti. Mhux biss intwera li hu, tul il-ħajja kollha tax-xogħol tiegħu, kien jaħdem fit-Tarzna ta' Malta, iżda ntwera li kien ikun mibgħut fuq xogħlijiet li kienu jirrigwardaw kuntatt dirett u fit-tul mal-*asbestos*. F'dan ir-rigward, il-Qorti ssib bħala siewja u konvinċenti x-xhieda mogħtija minn tobba fil-kawża ċivili miftuħa mir-rikorrenti u ommhom kontra t-Tarzna. Hekk, b'riferenza għall-mesoteljoma, ingħad li "*Sfortunatament dan it-tumur huwa aggressiv immens u uniformament, dejjem, huwa fatali, tagħmel x'tagħmel. M'hemmx xi kura partikolari ta' xi chemotherapy jew raġġi jew xi pills. Hija litteralment qisha sentenza ta' mewt. U din ovvjament lill-pazjent ma kontx għedtlu jiena, imma r-relatives kienu jafu. .. .. .. Dan il-malignant mesothelioma huwa tumur rari immens, pero' komuni ħafna f'min hu espost għall-asbestos. Infatti nista' ngħid kategorikament li dan huwa tumur ikkaġunat mill-asbestos fibre. Dan mhux qed ngħidu jiena. Hemm volumi ta' literature li jgħidu li dan it-tumur huwa esklussivament ikkaġunat minn exposure kontnwu għal ħafna snin .. .. .. Jiena li niftakar kien anke meta ggradwajt, which is in 1984, it was standard teaching already that malignant mesothelioma huwa mill-asbestos*"[23];

Illi, fil-qafas ta' dawn il-provi kollha, il-Qorti tasal għall-fehma li r-rikorrenti seħħilhom juru fi grad tajjeb biżżejjed kif trid il-liġi li l-marda li wasslet għall-mewt ta' missierhom kienet l-effett dirett ta' żmien twil f'xogħol f'kuntatt mal-*asbestos* jew mal-għabra ta' dak il-materjal u li dan il-kuntatt ma kienx imħares mill-perikli tat-tniġġis li jwassal għal ħsara fil-ġisem li ma titreġġax lura;

Illi ħareġ mill-provi wkoll li ilu żmien magħruf fl-oqsma tax-Xjenza u l-Mediċina xi ħsara jġib għas-saħħa tal-bniedem l-*asbestos* jew l-għabra tiegħu meta tidħol fil-ġisem man-nifs. Daqstant ieħor, matul iż-żmien li Fenech kien impjegat fit-Tarzna, kien magħruf ukoll li l-fdalijet tal-*asbestos* li jidħlu fil-ġisem ma jinqalgħux u jibqgħu imqabbda fir-rita ta' organi vitali fil-bniedem li jwasslu għall-marda terminali tal-kanċer. Ħareġ ukoll li, minkejja dan l-għarfien, damu ma ttieħdu miżuri effettivi ta' prekawzjoni mill-awtoritajiet kemm biex jitwaqqaf il-kuntatt mal-materjal u kif ukoll biex saru liġijiet u regolamenti li jikkontrollaw l-użu tal-materjal u l-periklu tal-kuntatt miegħu;

Illi huwa minnu wkoll li s-sintomi tal-marda li ħakmet lil Joseph Fenech bdew jidhru meta kien għadu fl-impieg tiegħu fit-Tarzna, u għall-Qorti dan huwa wkoll biżżejjed biex juri r-rabta kawżali bejn il-kundizzjonijiet li kien

[23] Xhieda ta' Dr. Emanuel Farruġia f'paġġ. 139 u 143 tal-atti tal-kawża 1427/97

jitqiegħed fihom waqt ix-xogħol tiegħu u l-effetti li wasslu biex, fl-aħħar, il-marda turi s-sintomi tagħha u toħroġ fid-dieher bl-effetti terminali li ġabet magħha;

Illi meta jinġabru dawn il-kunsiderazzjonijiet flimkien, il-Qorti ssib li toħroġ ċara l-qagħda fejn Fenech kien tqiegħed b'mod sistematiku u għal tul ta' żmien f'kuntatt mal-*asbestos* jew mal-għabra tiegħu u li dan kien qiegħed iġiblu bil-mod il-mod ħsara li ma titreġġax lura f'saħħtu. Dan kollu kien qiegħed iseħħ meta l-awtoritajiet f'Malta kienu jafu dwar l-effetti perikolużi ta' dan il-materjal fuq saħħet il-bniedem u li, minkejja dan l-għarfien, ma tnedewx miżuri b'serjetà u f'waqthom li setgħu jrażżnu l-ħsara li kienet qiegħda tiġri, jgħarrfu lin-nies b'mod effettiv b'dik il-ħsara jew iħarsu lil dawk milquta milli jintlaqtu b'effetti hekk radikali f'saħħithom[24];

Illi f'dan ir-rigward, il-Qorti ssib li r-rikorrenti seħħilhom jippruvaw fi grad xieraq kemm li dak li ġralu missierhom kellu rabta diretta mal-kundizzjonijiet tax-xogħol li kien suġġett għalihom b'kuntatt mal-*asbestos* jew l-għabra tiegħu u kif ukoll li l-intimati, bħala rappreżentanti l-awtorità pubblika, naqsu li jimxu b'għaqal u f'waqtu biex iħarsu lir-rikorrent u lil min kien bħalu bil-għan li jiskansawh milli jiġi fiex ġie;

Illi l-Qorti ma ssibx li għandha taċċetta s-sottomissjoni tal-intimati li r-rikorrenti ma ġarrbux ksur tal-jedd imħares bl-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni jew l-artikolu 2 tal-Konvenzjoni. Ladarba Joseph Fenech miet b'riżultat tal-marda li ħakmitu, ladarba r-rikorrenti wliedu għandhom leġittimazzjoni attiva in kwantu qrabatu, allura huma wkoll jistgħu jitqiesu li ġarrbu ksur tal-jedd li dwaru jilmintaw[25]. Kif sejjer jingħad 'il quddiem, minn mindu ħarġu f'Fenech is-sintomi tal-marda kiefra u terminali li ħakmitu, il-ħajja tar-rikorrenti ma baqgħetx l-istess, mhux biss fuq il-livell affettiv jew emozzjonali, imma wkoll fuq dak ekonomiku u soċjali fi ħdan ta' familja;

Illi fid-dawl ta' dawn il-kunsiderazzjonijiet, il-Qorti tasal għall-fehma li r-rikorrenti tassew ġarrbu ksur tal-jedd tagħhom għall-ħarsien tad-dritt għall-ħajja kif imħares kemm taħt l-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni u kif ukoll taħt l-artikolu 2 tal-Konvenzjoni;

Illi għalhekk il-Qorti sejra tilqa' **l-ewwel talba attriċi** għaliex tirriżulta mistħoqqa u ippruvata kif imiss u tiċħad l-eċċezzjonijiet fil-mertu mqajmin kontra dik it-talba;

---

[24] P.A. Kost AF **2.10.2018** fil-kawża fl-ismijiet ***Edmond Balzan et vs Tabib Prinċipali tal-Gvern (Saħħa Pubblika) et*** (appellata)
[25] Ara, f'dan ir-rigward, Q.E.D.B. **24.7.2014** fil-kawża fl-ismijiet ***Brincat et vs Malta*** (Applik. Nru. 60908/11) § 87

Illi r-rikorrenti sejsu l-azzjoni tagħhom ukoll fuq ilment ta' ksur tal-**jedd għall-ħajja privata u l-familja** li r-rikorrenti jressquh taħt żewġ talbiet (it-tieni u t-tielet talbiet attriċi) taħt l-artikolu 8 tal-Konvenzjoni. Fl-ewwel minn dawk iż-żewġ talbiet, ir-rikorrenti jridu li l-Qorti ssib li ġarrbu ksur tal-jedd għar-rispett għall-ħajja privata tagħhom b'mod ġenerali, filwaqt li fit-tieni minn dawk iż-żewġ talbiet iridu li l-Qorti ssib li ġarrbu ksur tal-jedd għar-rispett għall-ħajja privata "f'dak li għandu x'jaqsam mad-dritt għall-informazzjoni dwar il-perikli marbutin mal-asbestos";

Illi l-intimati jwarrbu dawn it-talbiet billi jgħidu li mkien ma jitfisser kif u b'liema mod l-Istat indaħal fil-ħajja privata tar-rikorrenti, jew ta' min minnhom, jew kif il-fatt li Joseph Fenech kien intlaqat minn marda kiefra jissarraf f'indħil bħal dan;

Illi l-Qorti tqis li fid-dawl tal-fatt li qieset l-ilment tar-rikorrenti dwar il-ksur tal-jedd għall-ħarsien tal-ħajja u sabet li dak l-ilment kien mistħoqq, u ladarba wkoll Fenech kien miet qabel ma nfetħet din il-kawża, ma huwiex il-każ li tistħarreġ dawn iż-żewġ talbiet. Jidher li, f'każijiet fejn persuni milquta mill-marda li ħakmet lil Fenech mietu minħabba fiha, il-kunsiderazzjonijiet dwar il-ksur tal-jedd tagħhom għall-ħarsien tal-ħajja jixorbu fihom kunsiderazzjonijiet ta' lment ta' ksur għad-dritt imħares fl-artikolu 8 tal-Konvenzjoni[26];

Illi għalhekk, il-Qorti sejra tastjeni milli tqis dawn iż-żewġ talbiet attriċi u l-eċċezzjoni fil-mertu dwarhom minħabba l-kunsiderazzjonijiet u s-sejba ta' ksur ta' jedd fundamentali magħmula taħt l-ewwel talba attriċi;

Illi ladarba l-Qorti sejra tilqa' l-ewwel talba jeħtieġ li tgħaddi biex tqis ir-**raba' talba attriċi**. Biha r-rikorrenti jitolbu li l-Qorti tikkwantifika l-kumpens xeraq bħala rimedju għall-ksur stabblit tal-jeddijiet tagħhom;

Illi fis-sottomissjonijiet tagħhom[27], ir-rikorrenti jisħqu fuq l-għoti ta' kumpens konsistenti fil-kejl tiegħu ma' dak li ngħata mill-Qrati f'każijiet li jixbhu 'l dan. Min-naħa tagħhom[28], l-intimati jgħidu li l-fatt waħdu li l-Qorti ssib ksur ta' jedd fundamentali ma jfissirx li dan irid iġib miegħu likwidazzjoni f'somma flus. Huma jgħidu li, meħuda ċ-ċirkostanzi kollha, dikjarazzjoni ta' ksur ta' jedd tkun biżżejjed f'dan il-każ;

Illi l-Qorti tagħraf li l-għoti ta' rimedju għal sejbien ta' ksur ta' jedd fundamentali jrid ikun kompatibbli mal-għamla ta' azzjoni li taħtha r-

[26] Ara ***Brincat et vs Malta*** §§ 85 u 102
[27] Paġġ. 60 sa 64 tal-proċess
[28] Nota ta' Sottomissjonijiet f'paġġ. 71 – 2 tal-proċess

rimedju jintalab. L-ewwel u l-aqwa rimedju jixraq ikun it-twaqqif tal-ksur li jkun jew il-prevenzjoni ta' ksur li hemm il-biżgħa li jista' jseħħ. Iżda fejn ikun seħħ ksur diġà jew fejn ir-rimedju ma jistax jitwettaq billi jitreġġa' lura l-għemil li jkun ġab tali ksur, irid jingħata kumpens li jneħħi l-effetti tal-ksur u jagħti, safejn possibbli, ir-"*restitutio in integrum*" kemm jista' jkun daqslikieku l-ksur ma seħħx[29]. Ġieli f'xi każijiet, dikjarazzjoni ta' ksur ta' jedd fundamentali titqies biżżejjed. Imma f'każ ta' ksur ta' wħud mill-jeddijiet – bħall-jeddijiet għall-ħarsien paċifiku u t-tgawdija tal-possedimenti, jew fil-każ ta' ksur ta' jedd għall-ħelsien mill-arrest arbitrarju jew illegali – il-kumpens fi flus ikun ir-rimedju l-aktar xieraq li jista' jingħata, għalkemm dan xorta waħda jrid jitqies minn każ għal każ. Il-Qorti temmen li dan jgħodd ukoll għall-każ li għandha quddiemha fejn il-ħsara li seħħet minħabba l-ksur ta' jedd fundamentali li l-Qorti sabet li seħħ – u li wassal għall-mewt ta' Joseph Fenech – ma tistax titreġġa' lura;

Illi l-Qorti tqis li ġie stabbilit li hemm tliet (3) "kriterji ċentrali u kumulattivi"[30] li jħarsu l-għamla ta' rimedju li jmissu jingħata f'każ ta' sejbien ta' ksur ta' jedd fundamentali u fejn l-għoti ta' kumpens ikun ir-rimedju xieraq għal tali ksur. Dawn il-kriterji huma: (i) li s-sistema ġuridika ordinarja ma tagħtix rimedju xieraq; (ii) li jkun hemm rabta kawżali bejn il-ksur tal-jedd u t-telf li dwaru jintalab il-kumpens; u (iii) l-aktar f'każijiet fejn titressaq talba għall-ħlas ta' danni mhux pekunjarji (danni morali), irid jirriżulta grad xieraq ta' gravità tat-telf innifsu. Fil-każ ta' dan l-aħħar kriterju, tqies li, f'kawżi fejn jidħlu l-ansjetà u t-tbatija li ma jkunux ta' "gravità eċċezzjonali, m'hijiex ir-regola li jingħata kumpens għad-danni mhux pekunjarji"[31];

Illi, fid-dawl ta' dawn il-kunsiderazzjonijiet u wkoll ta' dak li qieset il-Q.E.D.B. fil-każ fuq imsemmi li tressaq quddiemha minn Malta, jingħad li fejn joħroġ ksur tal-artikolu 2 jew 3 tal-Konvenzjoni għandu dejjem jingħata kumpens bħala ħlas ta' danni mhux pekunjarji bħala rimedju[32];

Illi b'rabta mal-każ li l-Qorti għandha quddiemha llum, iridu jitqiesu wkoll fatturi u ċirkostanzi oħrajn li jistgħu jgħinu biex ikun determinat l-ammont xieraq ta' kumpens u biex, kemm jista' jkun, jintuża kejl konsistenti f'kawżi li jixxiebhu. Fost dawn il-kriterji, wieħed isib (a) it-tul taż-żmien tal-marda li laqtet lil Joseph Fenech qabel ġie nieqes, (b) l-ansjetà u t-tbatija li ġarrbu r-rikorrenti f'dan il-każ matul l-imsemmija marda, u (ċ) l-età tal-persuna milquta mill-marda, b'mod li aktar ma l-persuna tkun għadha żgħira fl-età, akbar ikun l-ammont ta' kumpens li jingħata bħala dannu morali;

[29] Kost. **5.7.2011** fil-kawża fl-ismijiet ***Victor Gatt et vs Avukat Ġenerali et*** paġ. 22
[30] Kost. **5.10.2018** fil-kawża fl-ismijiet ***Anthony Farruġia et vs Tabib Prinċipali tal-Gvern (Saħħa Pubblika) et*** § 15
[31] Ara Kost. **5.10.2018** fil-kawża fl-ismijiet ***Emanuela Caruana et vs Tabib Prinċipali tal-Gvern (Saħħa Pubblika) et*** § 21
[32] Kost. **5.10.2018** fil-kawża fl-ismijiet ***Maria Rosaria Fenech et vs Tabib Prinċipali (Saħħa Pubblika) et*** § 16

Illi fil-każ tallum, Fenech miet ta' ħamsa u ħamsin (55) sena u madwar sentejn wara li feġġew l-ewwel sintomi tal-marda terminali tiegħu. Meta ħarġu l-ewwel sintomi ta' sogħla u qtugħ ta' nifs, Fenech kien għadu ma ħasibx biex jirtira. Martu kienet ekonomikament dipendenti fuqu. Iż-żewġ rikorrenti kienu għadhom jgħixu mal-ġenituri tagħhom u jew bdew jew kienu se jidħlu fid-dinja tax-xogħol. Mill-bqija, nġabu ftit li xejn provi dwar kif il-marda laqtet ir-ritmu ta' ħajjet ir-rikorrenti;

Illi l-Qorti tqis li meta tiġi biex tikkalibra l-ammont ta' kumpens imqar dak mhux pekunjarju, ma tistax toqgħod fuq spekulazzjonijiet[33]. Wieħed jifhem li, hekk kif ħarġu s-sintomi tal-marda, żdiedet b'xi mod il-pressjoni fuq ir-rikorrenti u l-ġenituri tagħhom f'dak li kellu x'jaqsam ma' dħul u ħruġ fl-isptarjiet, limitazzjonjiet fil-mobilità tal-pazjent u t-tqabbid ta' għajnuna minn qraba biex wieħed ilaħħaq mal-iskariġġ li nqala' f'dan ix-xenarju ġdid;

Illi wara li ħadet qies ta' dan kollu il-Qorti jidhrilha li għandha tillikwida kumpens globali mhux pekunjarju dovut lir-rikorrenti f'ishma ndaqs bejniethom fis-somma ta' tmintax-il elf euro (€18,000) u liema somma trid titħallas mill-intimat Tabib Prinċipali tal-Gvern u l-intimat Avukat Ġenerali flimkien u solidalment bejniethom;

Illi għalhekk, il-Qorti sejra tilqa' l-**ħames u s-sitt talbiet** attriċi;

Għal dawn ir-raġunijiet, il-Qorti qiegħda taqta' u tiddeċiedi l-kawża billi:

Tilqa' l-ewwel talba attriċi u ssib li r-rikorrenti ġarrbu ksur tal-jedd għall-ħarsien tal-ħajja tal-persuna ta' missierhom Joseph Fenech u li ħajtu ma titqiegħedx f'periklu bla bżonn, għall-finijiet tal-artikolu 33 tal-Kostituzzjoni u tal-artikolu 2 tal-Konvenzjoni;

Tastjeni milli tqis it-tieni u t-tielet talbiet attriċi billi dawn jinġabru taħt il-kunsiderazzjonijiet magħmulin fl-ewwel talba;

Tilqa' r-raba', l-ħames u s-sitt talbiet attriċi u tillikwida s-somma ta' tmintax-il elf euro (€ 18,000) bħala kumpens mhux pekunjarju għar-rikorrenti lkoll flimkien u f'ishma ndaqs għall-ksur imġarrab minnhom kif fuq ingħad, liema ħlas għandu jsir lilhom mill-intimati Tabib Prinċipali u l-Avukat Ġenerali, flimkien u solidalment bejniethom; u

[33] Ara Q.E.D.B. (GC) **30.11.2004** fil-kawża fl-ismijiet ***Oneryildiz vs Turkija*** (Applik. Nru. 48939/99) §§ 166 u 171

Tordna li l-intimati Tabib Prinċipali u l-Avukat Ġenerali jħallsu flimkien u solidalment bejniethom l-**ispejjeż tal-kawża**.

Moqrija

Onor. Joseph R. Micallef LL.D.,
Imħallef

14 ta' Frar, 2019

Marisa Bugeja
Deputat Reġistratur

14 ta' Frar, 2019